

ΑΡΙΣΤΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

Το Αόρατο Ρήγμα

Θεσμοί και συμπεριφορές
στην ελληνική οικονομία

ΙΚΑΡΟΣ

ΤΟ ΑΟΡΑΤΟ ΠΗΓΜΑ

70 Χρόνια
Εκδόσεις Τίκαρος
1943-2013

© ΑΡΙΣΤΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ & ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΚΑΡΟΣ 2013
ISBN: 978-960-572-004-9

ΑΡΙΣΤΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

ΤΟ
ΑΟΡΑΤΟ
ΡΗΓΜΑ

Θεσμοί και συμπεριφορές
στην ελληνική οικονομία

ΙΚΑΡΟΣ

Για τους παλιούς φίλους, που όταν έπρεπε ήσαν εκεί,
αλλά αρνήθηκαν να γίνουν η γενιά του Πολυτεχνείου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Θεσμοί και οικονομική ανάλυση	17
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	
2. Νοικοκυραίοι, ραντιέρηδες, καιροσκόποι	35
3. Επιδόσεις και συγκρίσεις	54
4. Από πού έρχονται οι μεγάλες επιχειρήσεις;	62
5. Εφοπλιστές και πλοίαρχοι	71
6. Οι νόμοι των Φαρισαίων	82
7. Μισή μεσαία τάξη	95
8. Τα μικρά αμπέλια	108
9. Τουρισμός και δημοκρατία	116
10. Συνεταιρισμοί χωρίς συνεργασία	127
ΚΡΑΤΟΣ	
11. Η διοίκηση ως «τρόπος παραγωγής»	139
12. Δημόσιο χωρίς δήμο	154

13. Το φορολογητέο και το φορολογήσιμο	160
14. Η σιωπηρή συναίνεση	169
ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ	
15. Ελλείμματα	179
16. Το αόρατο ρήγμα	196
17. Οι τέσσερις ομάδες	207
ΚΡΙΣΗ	
18. Ποιος φταίει; Ποιος θα μας σώσει;	219
19. Τα εμπόδια με τη σειρά τους	246
ΜΕΛΛΟΝ	
20. Οι διαδρομές της απασχόλησης	271
21. Έξι απλές αλήθειες	281
22. Με τις δικές μας δυνάμεις	290
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	303
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	317

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό ξεκίνησε πολύ πριν από την κρίση, από μια ανάγκη να καταλάβω πώς ταιριάζουν οι εμπειρικές παρατηρήσεις μου με τις αναλύσεις των θεωρητικών οικονομολόγων και με το λόγο των πολιτικών παρατάξεων. Ζούσα τις πρακτικές και τις νοοτροπίες επιχειρηματιών και δημοσίων υπαλλήλων, κι αυτά που έβλεπα δεν έμοιαζαν με όσα διάβαζα στα βιβλία και άκουγα στα κανάλια. Όσα εμένα μου φαίνονταν καθοριστικά για την πορεία της οικονομίας, ήταν αόρατα στον δημόσιο λόγο: το πολύ μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, η παραλυτική γραφειοκρατία, η διαφθορά, η προχειρότητα, αλλά και η ευελιξία, τα πολύμορφα εισοδήματα, η επένδυση στη μόρφωση. Αυτά τα καθημερινά φαινόμενα, τα «υδραυλικά του σπιτιού μας», ήταν στο περιθώριο, ενώ τα μεγάλα και αφηρημένα ήταν στο επίκεντρο. Αλλά οι κοινωνίες χτίζονται και γκρεμίζονται από τα καθημερινά.

Έτσι άρχισα να κρατάω σημειώσεις, με την ελπίδα ότι κάποια στιγμή θα έχω χρόνο να τα αναλύσω συστηματικά και να τα διασταυρώσω με τη θεωρία.

Έχω εργαστεί σε πολλούς και διαφορετικούς χώρους. Συμμετείχα σε μελέτες δημόσιας πολιτικής τη δεκαετία του 1980, όπου είδα από κοντά τις παθογένειες της δημόσιας διοίκησης. Λίγο αργότερα, στα πιλοτικά προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση της φτώχειας γνώρισα την τοπική αυτοδιοίκηση, τις εθελοντικές ομάδες και τους μηχανισμούς εποπτείας πολλών ευρωπαϊκών χωρών.

Στην Εμπορική Κεφαλαίου, για πέντε χρόνια, και στη Notos Associates, για άλλα δέκα, που ήταν εταιρείες Επιχειρηματικών Συμμετοχών, είχα τη μοναδική ευκαιρία να εποπτεύω από κοντά μικρές και μεσαίες ελληνικές επιχειρήσεις σε πολύ διαφορετικούς κλάδους, από λογισμικό για τράπεζες μέχρι γυμναστήρια και κατεψυγμένα γεύματα. Συνεργάστηκα με επιχειρηματίες έντιμους και με απατεώνες, με μεθοδικούς και με άλλους της αρπαχτής. Μπόρεσα να συγκρίνω τις πρακτικές και τις νοοτροπίες που συναντούσα εδώ με όσα έλεγαν οι ομόλογοί μου που εργάζονταν στη Βόρεια Ευρώπη. Έζησα από την καλή κι από την ανάποδη τις ελληνικές επιχειρήσεις, τους θεσμούς, τις τράπεζες και τα δικαστήρια. Στην εταιρεία Suntip, που καλλιεργεί και συσκευάζει σταφύλια, την οποία διοίκησα επί τρία χρόνια, έμαθα πολλά για τους παραγωγούς και τις εξαγωγές. Από την τωρινή μου απασχόληση στο Openfund μετέχω στην κοινότητα των μικρών επιχειρήσεων καινοτομίας, τους προάγγελους της νέας οικονομίας που ελπίζω ότι γεννιέται στη χώρα μας.

Όλες αυτές οι εμπειρίες αποτυπώνονται έμμεσα ή άμεσα στο βιβλίο. Στους συνεργάτες μου στις εταιρείες που αναφέρω, οφείλω πολλές από τις παρατηρήσεις και τις ερμηνείες που παρουσιάζω εδώ.

Το 2010 ο δημόσιος λόγος άλλαξε ριζικά. Οι εμπειρίες του καθηνός, αυτό το «κάτι δεν πάει καλά» που νιώθαμε στις καθημερινές συναλλαγές, τέθηκαν στο επίκεντρο της συζήτησης για τα αίτια της

κρίσης. Άρχισαν να φωτίζονται τα αόρατα ρήγματα που έφεραν την κατάρρευση, όσο οι δημοσιολόγοι της μεταπολίτευσης διαπληκτίζονταν για τις μεγάλες ιδέες.

Τη χρονιά εκείνη πήγα για έξι μήνες στο Πανεπιστήμιο του Warwick στην Αγγλία, όπου μπόρεσα να διαβάσω πιο συστηματικά σύγχρονη πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία, να παρακολουθήσω σεμινάρια και να ψάξω σε βάσεις ποσοτικών δεδομένων. Τότε έγραψα ένα πρώτο άρθρο που έβαζε σε τάξη τις σκόρπιες ιδέες (βλ. Κεφάλαιο 2). Οι συζητήσεις που προκάλεσε με παρακίνησαν να συνεχίσω να μελετώ και να γράφω.

Τα τελευταία τρία χρόνια έχω την τύχη να συνομιλώ με οικονομολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που ασχολήθηκαν με την κρίση και με την αντιμετώπισή της χωρίς δογματισμούς και με προσήλωση, προκειμένου να κατανοήσουν τι πραγματικά συμβαίνει. Πανεπιστημιακοί που βγήκαν από τη ρουτίνα των ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων για να φωτίσουν μια πραγματικότητα σύνθετη, που δεν χωράει σε τυπικά μοντέλα, κι από την άλλη άνθρωποι της δουλειάς που στον ελεύθερο χρόνο ψάχνουν και γράφουν πέρα από το στενό τους επάγγελμα. Τα άρθρα τους, οι κουβέντες μας, ακόμα και οι αναρτήσεις στο facebook, φώτισαν πολλά και κρίσιμα ζητήματα, και είναι πολύτιμα για τις δικές μου ερμηνείες. Αν προσπαθήσω να τους αναφέρω όλους, θα αδικήσω μερικούς. Ξεχωρίζω την Αντιγόνη Δυμπεράκη, τον Μάνο Ματσαγγάνη και τον Γιώργο Προκοπάκη, που έχουμε τις πιο πυκνές ανταλλαγές. Όλους αυτούς τους ευχαριστώ θερμά για τις ιδέες και για τη φιλία τους. Όπως επίσης τον Μιχάλη Πατέρα και τον Αλέξιο Παπασταύρου για τα αναλυτικά τους σχόλια σε δύο κεφάλαια.

Όλοι μας είμαστε προϊόν των γονιών μας και των παιδιών μας, αλ-

λά στην περίπτωση του βιβλίου το χρέος μου είναι πιο συγκεκριμένο. Ο πατέρας μου, Σπύρος Δοξιάδης, ήταν εξαιρετικός παιδίατρος που ασχολήθηκε πολύ με την οργάνωση των υπηρεσιών της υγείας και της παιδείας. Έχω αναμνήσεις από τις πρωτοβουλίες του πριν από τη δικτατορία για τη μεταρρύθμιση των πανεπιστημίων, αλλά περισσότερο θυμάμαι τη θητεία του στο Υπουργείο Υγείας το 1977-1981. Είχε σχεδιάσει ένα Εθνικό Σύστημα Υγείας που πολεμήθηκε από τους τότε γιατρούς-βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας και δεν ψηφίστηκε ποτέ. Αργότερα, όταν το ΠΑΣΟΚ δημιούργησε το ΕΣΥ, συζητήσαμε τις διαφορές από το δικό του σχέδιο, και θυμάμαι ότι είχε προβλέψει με μεγάλη ακρίβεια τις παθολογικές αλλαγές που ακολούθησαν. Μου έμαθε από νωρίς πολλά για τις αντιστάσεις, τα συμφέροντα, το μαξιμαλισμό και το λαϊκισμό που χαρακτήρισαν όλες τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες της μεταπολίτευσης.

Τα παιδιά μου, η Ελένη, ο Σπύρος και ο Ντίνος, επίσης μου έχουν μάθει πολύ περισσότερα από όσα μπορούν να φανταστούν. Ψάχνουν το δικό τους δρόμο μέσα στη διαλυμένη οικονομία της κρίσης, ισορροπώντας ανάμεσα στο τοπικό και στο παγκόσμιο, την παράδοση και την καινοτομία, το ρεαλισμό και την αισιοδοξία.

Ο Απόστολος Κ. Δοξιάδης, ξάδελφος και φίλος, με ενθάρρυνε με πολλούς τρόπους και μου έδειξε με το παράδειγμά του πόσο γόνιμο είναι να διασταυρώνεις την πράξη με την αφήγηση. Η Μαρίνα κρατούσε το χρονόμετρο και την πυξίδα, και ήταν πάντα εκεί όταν έπαιρνα λάθος στροφή. Έτσι, χάρη σ' αυτήν, υπάρχει το βιβλίο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Τέσσερα χρόνια από όταν εκδηλώθηκε η κρίση στην Ελλάδα, δεν υπάρχει ακόμα ένα αποτελεσματικό σχέδιο για να βγούμε από αυτήν. Η αποτυχία αυτή έχει πολλές αιτίες. Μία από τις πιο σημαντικές είναι ότι όσοι προσπαθούν να διατυπώσουν λύσεις, πολιτικοί και τεχνοκράτες, αγνοούν μερικές φορές πώς λειτουργεί η ελληνική οικονομία στην πράξη. Έτσι, για παράδειγμα, μερικοί πιστεύουν ότι το δημοσιονομικό μπορεί να λυθεί με φορολογία «του πλούτου», και άλλοι ότι αν μειωθούν κατακόρυφα οι μισθοί, θα ξεκινήσει γρήγορα η ανάκαμψη με εξαγωγές. Συνταγές σαν αυτές μπορεί να είχαν αποτελέσμα σε άλλες χώρες και σε άλλες εποχές. Τι γίνεται όμως αν δεν υπάρχει εγχώριος φορολογήσιμος πλούτος ή αν οι επιχειρήσεις δεν μεγαλώνουν όσο κι αν κοπούν οι μισθοί;

Για να διατυπώσουμε ρεαλιστικές προτάσεις, χρειάζεται μια περιγραφή της ελληνικής περίπτωσης από τη σκοπιά της «πολιτικής οικονομίας». Ο όρος αυτός έχει δύο έννοιες, και μας χρειάζεται και με τις δύο. Η κλασική πολιτική οικονομία, που ξεκινά λίγο πριν από τον Άνταμ Σμιθ, φτάνει στον Μαρξ και συνεχίζει μέχρι τον Σούμπε-

τερ, είναι η προσέγγιση που αναγνωρίζει ότι τα οικονομικά πράγματα ορίζονται από την κοινωνία μέσα στην οποία συμβαίνουν. Μια κοινωνία που «δεν υπέκειτο στους νόμους του κράτους, αλλά αντίθετα υπέτασσε το κράτος στους δικούς της νόμους».¹ Στην παράδοση αυτή, τόσο η πολιτική δράση όσο και τα οικονομικά μεγέθη μπορούν να ερμηνευτούν μόνο μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων και πρακτικών: τάξεις, ιδεολογίες, γραφειοκρατίες, τεχνολογίες κ.ά. Η «πολιτική οικονομία» με τη δεύτερη, σύγχρονη, έννοια μελετά ειδικότερα πώς τα επιμέρους οικονομικά συμφέροντα διαμορφώνουν το κράτος και τις δημόσιες πολιτικές, και κερδίζουν ή ζημιώνονται από αυτές.

Για να έρθουμε στα δικά μας, η πολιτική οικονομία ρωτάει αν και με ποιον τρόπο «μαζί τα φάγαμε». Ή, καλύτερα, αν και με ποιον τρόπο μαζί δουλέψαμε, πληρωθήκαμε, ψωνίσαμε, πληρώσαμε, επενδύσαμε, σκεφτήκαμε, αναθρέψαμε, διεκδικήσαμε, επιλέξαμε, εκλέξαμε, διαμαρτυρηθήκαμε, για να σχηματιστεί εκείνη η οικονομία που κατέρρευσε το 2009. Πόσο μαζί, και πόσο χώρια, φυσικά. Και στη συνέχεια, πώς με παρόμοια ρήματα αντιδράσαμε στην κρίση για να συμβάλουμε στην ανάκαμψη ή να την εμποδίσουμε.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΦΑΙΡΕΣΕΙΣ

Στους δυόμισι αιώνες που μεσολάβησαν από τις πρώτες συστηματικές διατυπώσεις πολιτικής οικονομίας, οι θεωρίες για τα οικονομικά πράγματα μεταλλάχθηκαν πολλές φορές, άλλοτε εγκαταλείποντας την κοινωνία ως πεδίο ερμηνείας κι άλλοτε ξαναβρίσκοντάς την. Τα τριάντα τελευταία χρόνια πριν από την κρίση, οι κυρίαρχες ερμηνείες της οικονομίας στον δυτικό κόσμο είχαν εγκαταλείψει την κοινωνία, μέσα από μια σειρά αφαιρέσεων.

Για την Ελλάδα, το πρόβλημα ήταν διπλό. Οι αφαιρέσεις στις δυτικές χώρες διατηρούσαν τουλάχιστον μέσα στα τυποποιημένα οικονομικά μοντέλα μερικές βασικές κατηγορίες που ανταποκρίνονται αδρά στην κοινωνική δομή εκείνων των χωρών. Εμείς χρησιμοποιούσαμε τα ίδια τυποποιημένα μοντέλα χωρίς να έχουμε τις ίδιες κοινωνικές δομές. Έτσι η αφαίρεση δεν ήταν μόνο υπεραπλούστευση, ήταν και διαστρέβλωση.

Το βιβλίο αυτό είναι εν μέρει μια κριτική στις κυρίαρχες αντιλήψεις για τα αίτια και τη θεραπεία της ελληνικής κρίσης, και εν μέρει μια πρόταση για την ανασύνθεση της πολιτικής οικονομίας με όρους που ταιριάζουν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό.

Για την ελληνική περίπτωση, οι συνήθειες προσεγγίσεις στην κρίση είναι τριών ειδών:

- Η πρώτη, ας την πούμε «τεχνοκρατική», εστιάζει στα συμβατικά μακροοικονομικά μεγέθη: ΑΕΠ, ελλείμματα, χρέος, αποταμίευση, ανεργία.
- Η δεύτερη, ας την πούμε «αριστερή», εστιάζει στον καπιταλισμό ως γενική και παγκόσμια ερμηνευτική κατηγορία: αντιφάσεις της συσσώρευσης κεφαλαίου, ταξική πάλη, νεοφιλελευθερισμός.
- Η τρίτη είναι πιο προσγειωμένη, και εστιάζει εμπειρικά σε ελληνικές παθογένειες που παρατηρούμε κάθε μέρα: διαφθορά, φοροδιαφυγή, διαπλοκή, ατομισμός, συντεχνίες. Αυτή ακουμπά τις κοινωνικές πρακτικές που αγνοούν οι άλλες δύο και διαπνέει τον «μεταρρυθμιστικό» λόγο. Συνήθως όμως οι παρατηρήσεις της είναι χωρίς μέθοδο και ιεράρχηση. Δείπει ένα σχήμα που να συγκρατάει την καθημερινότητα με τα μακρομεγέθη, τους «ανθρώπους» με τους «αριθμούς» και το τοπικό

με το παγκόσμιο. Το βιβλίο αυτό ελπίζω ότι θα βοηθήσει να συγκροτηθεί ένα τέτοιο σχήμα.

Ας δούμε τη λογική και τις ελλείψεις των δύο πρώτων προσεγγίσεων.

Οι τεχνοκρατικές αφαιρέσεις

Όσοι ασκούν οικονομική πολιτική, και οι θεσμικοί τους σύμβουλοι, στην καλύτερη περίπτωση χρησιμοποιούν εργαλεία στατιστικής και μοντέλα οικονομικής ανάλυσης που έχουν αναπτυχθεί σε άλλες χώρες και έχουν τυποποιηθεί για διεθνή χρήση. (Λέω «στην καλύτερη περίπτωση» γιατί συχνά δεν χρησιμοποιούν κανένα αναλυτικό εργαλείο πέρα από το εκλογικό τεφτέρι.)

Αυτά δεν απεικονίζουν σωστά τις ελληνικές κοινωνικές ομάδες και τις ελληνικές πρακτικές, όταν αυτές διαφέρουν σημαντικά από τα διεθνή πρότυπα. Για παράδειγμα, χωρίζουν το εθνικό εισόδημα σε μισθούς και επιχειρηματικό πλεόνασμα, και συνήθως δεν καταγράφουν ως χωριστή κατηγορία τα έσοδα της αυτοαπασχόλησης, που όμως είναι ιδιαίτερα σημαντική στην Ελλάδα.

Το πρόβλημα όμως δεν είναι μόνο η οποιαδήποτε ελληνική ιδιομορφία. Γενικότερα, τα «τεχνοκρατικά» (ας τα πούμε) μοντέλα προτιμούν να αγνοούν την κοινωνική πολυπλοκότητα, κάνοντας την υπόθεση πως οι βασικοί μηχανισμοί της οικονομίας είναι βαθύτεροι και ανεξάρτητοι από κοινωνικές δομές και θεσμικές ιδιομορφίες.

Στις δεκαετίες πριν από την κρίση, οι πιο πολλοί οικονομολόγοι στη Δύση είχαν πάψει να εξετάζουν μια σειρά από ζητήματα που είχαν απασχολήσει τους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας από τον Άνταμ Σμιθ και τον Δαβίδ Ρικάρντο μέχρι τον Καρλ Μαρξ και τον Τόρστεν Βέμπλεν. Τέτοια ζητήματα ήταν οι διαφορετικοί ρόλοι των τάξεων στην παραγωγή και την κατανάλωση, η μεταβαλλόμενη ι-

δεολογία των υποκειμένων της οικονομίας, η σημασία των διαφορετικών θεσμών σε διαφορετικές χώρες. Σήμερα μερικά από αυτά εμπίπτουν στην οικονομική κοινωνιολογία, μερικά στην κοινωνική ανθρωπολογία, αλλά στα καθαυτό οικονομικά συνήθως δεν είναι παρόντα.

Καθώς προχωρούσε ο 20ός αιώνας, η θεματολογία της οικονομικής επιστήμης άλλαζε. Από τη δεκαετία του 1950, οι περισσότεροι οικονομολόγοι στα πανεπιστήμια, στις κεντρικές τράπεζες, στα think tank και στα ΜΜΕ των αναπτυγμένων δυτικών χωρών ακολουθούσαν το νεοκλασικό υπόδειγμα. Σε κάθε χώρα που έφτανε να θεωρείται αναπτυγμένη, το υπόδειγμα γινόταν ο κυρίαρχος τρόπος ερμηνείας της οικονομίας, και πάνω σ' αυτό στηριζόταν και η οικονομική πολιτική. Το υπόδειγμα έχει πολλές παραλλαγές και μεταλλάξεις, από τους μονεταριστές μέχρι τους αριστερούς κεϋνσιανούς, και μπορεί να δεχτεί πολύ διαφορετικές υποθέσεις για τη συμπεριφορά των ατόμων, από τις «ορθολογικές προσδοκίες» μέχρι την «περιορισμένη ορθολογικότητα».

Για να είναι όμως τόσο γενικό, έγινε και πολύ αφηρημένο. Αρχικά αφαίρεσε τις τάξεις και τους κοινωνικούς προσδιορισμούς από την ανάλυση. Κράτησε τη διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικούς συντελεστές παραγωγής (κεφάλαιο, εργασία, γη, κ.ά.), αλλά όχι τη διάκριση της κοινωνίας σε κεφαλαιούχους, στελέχη, εργάτες, αγρότες, αυτοαπασχολούμενους, κ.ο.κ. Αντί για διαφορετικά είδη υποκειμένων, προτίμησε μια γενική συνταγή, όπου κάθε υποκείμενο έχει στη διάθεσή του ένα μείγμα από συντελεστές παραγωγής: τόσο κεφάλαιο, τόση εργασία (δική του), τόση γη. Οι διαφορές των ανθρώπων έγιναν μόνο ποσοτικές. Η αφαίρεση δικαιολογείται εν μέρει από το πραγματικό γεγονός ότι στον μεταπολεμικό κόσμο αυξήθηκε η κοινωνική κινητικότητα, οι τάξεις έγιναν λιγότερο διακριτές και για

πολλούς ανθρώπους δεν ίσχυε ένας απλός ταξικός προσδιορισμός.

Στη συνέχεια αφαίρεσε την ύλη από τα προϊόντα: το σιτάρι, το αυτοκίνητο, η χειρουργική επέμβαση, το φαγητό στην ταβέρνα, έγιναν όλα αλγεβρικά σύμβολα, που οι μόνες σημαντικές ιδιότητές τους είναι το μείγμα των (αφηρημένων) συντελεστών που χρειάζονται για να παραχθούν και η ζήτηση που εκδηλώνουν γι' αυτά οι καταναλωτές διαφόρων τύπων.

Μέχρι τη δεκαετία του 1970 ήταν ακόμα σημαντικό θέμα η κλαδική σύνθεση της δραστηριότητας σε κάθε εθνική οικονομία. Καθώς όμως επεκτάθηκε το ελεύθερο εμπόριο των προϊόντων και η ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων, θεωρήθηκε πως η κλαδική σύνθεση σε κάθε κράτος, που άλλαζε και συχνά, δεν έχει πια μεγάλη σημασία: δεν έχει σημασία, π.χ., αν μια οικονομία δεν παράγει τρόφιμα, αλλά έχει σημασία να μπορεί να τα αγοράζει από αλλού. Όπως κάθε επιχείρηση και κάθε νοικοκυριό, που αναγκαστικά εξειδικεύονται σε κάτι πολύ στενό, έτσι και κάθε εθνική οικονομία δεν έχει σημασία τι παράγει, αλλά αν αυτό που παράγει φέρνει αρκετά έσοδα. Και αυτή η αφαίρεση ήταν δικαιολογημένη σε συνθήκες όπου το διεθνές εμπόριο αυξανόταν χωρίς πολλές αναταραχές. Το σημαντικό ήταν να είναι περίπου ισοσκελισμένο το εμπορικό ισοζύγιο, δηλαδή οι εισαγωγές με τις εξαγωγές, μακροπρόθεσμα.²

Στην ευρωζώνη όμως πήγαμε ένα βήμα παραπέρα στην αφαίρεση. Αφαιρέσαμε την κρατική εντοπιότητα από τις συναλλαγές. Πολλοί θεώρησαν πως ούτε το εμπορικό ισοζύγιο του κάθε κράτους είχε σημασία. Κάθε χώρα τώρα ήταν μια περιφέρεια της ευρωζώνης, όπως π.χ. η Πελοπόννησος ήταν πριν μια περιφέρεια της ζώνης της δραχμής. Όπως δεν έκρουε κανένας τον κώδωνα του κινδύνου για το εμπορικό έλλειμμα της Πελοποννήσου, έτσι δεν χρειαζόταν ν' ανησυχούμε για το εμπορικό έλλειμμα της Ελλάδας ή της Ισπανίας.

Η κρίση έδειξε σε όλους πόσο λάθος ήταν αυτή η τελευταία αφαίρεση. Οι προβληματικές χώρες είχαν όλες ένα κοινό στοιχείο: μεγάλα εμπορικά ελλείμματα, δηλαδή, πράγμα σχεδόν ισοδύναμο, υπερβολικές εισροές δανειακών κεφαλαίων. Αυτές επέτρεψαν να δημιουργηθούν οι (διαφορετικές) φούσκες που έσκασαν με την κρίση.

Νομίζω ότι οι άλλες δύο αφαιρέσεις, δηλαδή η αφαίρεση των κοινωνικών προσδιορισμών των ατόμων και η αφαίρεση της υλικότητας των προϊόντων ήταν εξίσου σημαντικές αιτίες που οι περισσότεροι οικονομολόγοι δεν είδαν έγκαιρα τα προβλήματα του μοντέλου ανάπτυξης μερικών χωρών που οδήγησε στην κρίση της καθεμιάς, ούτε τη διαφορετική συνταγή δημόσιας πολιτικής που ταιριάζει σε κάθε χώρα για να ξεπεράσει την κρίση.

Οι αριστερές αφαιρέσεις

Η αριστερά πάντα ασκούσε κριτική στα τεχνοκρατικά μοντέλα, ακριβώς επειδή αγνοούν τους κοινωνικούς παράγοντες στην οικονομία. Συχνά δε η κριτική έλεγε ότι πίσω από την αφαίρεση υπάρχει ένα συγκεκριμένο ταξικό συμφέρον, δηλαδή η επιβολή των κατόχων του κεφαλαίου πάνω στους εργαζόμενους.

Τα δικά της ερμηνευτικά μοντέλα όμως, ενώ υποτίθεται ότι ξεκινούν από την κοινωνία, στις πιο πολλές περιπτώσεις την περιγράφουν όπως είναι πολιτικά βολικό και όχι όπως περίπου πράγματι είναι.

Η αρχική αφαίρεση, αυτή που ουσιαστικά ίδρυσε την αριστερά του σύγχρονου κόσμου, ήταν ο χωρισμός των ανθρώπων σε δύο τάξεις, τους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες. Η πάλη των δύο αυτών τάξεων ήταν, και παραμένει για τους σημερινούς μαρξιστές, η βασική αντίθεση του καπιταλισμού. Στα τέλη του 19ου αιώνα, στη Δυτική Ευρώπη η αφαίρεση ανταποκρινόταν σε μεγάλο βαθμό στην πραγματικότητα. Αργότερα όμως αναπτύχθηκε μια μεγάλη και πο-

λύμορφη μεσαία τάξη, με σημαντικό ρόλο τόσο στην οικονομία όσο και στην πολιτική ιδεολογία. Παράλληλα, σε πολλές δυτικές χώρες, το κεφάλαιο και η εργατική τάξη δημιούργησαν τους θεσμούς του κοινωνικού κράτους, θεσμούς ταξικής συνεργασίας, που βελτίωναν παράλληλα τη ζωή των εργαζομένων και την κερδοφορία των επιχειρήσεων. Έτσι η αρχική «βασική αντίθεση» παρέμεινε μια χρήσιμη αφαίρεση μόνο για τα κόμματα που είχαν ρίζες στη μικρότερη και μεταλλαγμένη πια εργατική τάξη, γιατί με βάση αυτήν συνέχιζαν να θεωρούν πως είναι πρωτοπόρα για όλο το «λαό». Έμειναν όμως στο περιθώριο των εξελίξεων. Στην Ελλάδα εξακολουθεί να υπερασπίζεται την ιδρυτική αφαίρεση της αριστεράς το ΚΚΕ. Ό,τι και αν συμβαίνει, ούτε η ερμηνεία αλλάζει ούτε ο στόχος, που είναι η δικτατορία του προλεταριάτου.

Μια άλλη αφαίρεση, πολύ δημοφιλής για περίπου πενήντα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν η διαίρεση του κόσμου σε μητρόπολη και περιφέρεια, με βάση τις νεομαρξιστικές θεωρίες της «εξάρτησης». Η βασική αντίθεση στον κόσμο ήταν ανάμεσα στους κοινωνικούς σχηματισμούς των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών και των χωρών του Τρίτου κόσμου. Μέσα στις πρώτες, η εργατική τάξη ζούσε καλά επειδή συμμετείχε στην εκμετάλλευση των δευτέρων. Μέσα στις δεύτερες υπήρχε μια ελίτ εκμεταλλευτών που ήταν ουσιαστικά οι πράκτορες του μητροπολιτικού κεφαλαίου. Οι άλλες αντιθέσεις στο εσωτερικό αυτών των χωρών είχαν μικρή σημασία. Ο πολιτικός στόχος ήταν η οικονομική ανεξαρτησία, η δημιουργία ισχυρών εθνικών επιχειρήσεων, κάτω από τον έλεγχο μιας πατριωτικής πολιτικής εξουσίας.

Στην Ελλάδα, η αφαίρεση αυτή αποδείχθηκε πολύ χρήσιμη για το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980. Ήταν η εποχή τού «Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες», του «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο», η εποχή που

σταμάτησαν οριστικά οι ξένες άμεσες επενδύσεις στη χώρα και που προσπαθήσαμε χωρίς επιτυχία να αναδείξουμε εθνικούς πρωταθλητές. Ακόμα σήμερα, η ιδεολογία της εθνικής οικονομικής ανεξαρτησίας είναι ισχυρή στην αριστερά, αλλά και στην εθνικιστική δεξιά.

Οι θεωρίες της εξάρτησης έχασαν την αίγλη τους καθώς πολλές χώρες του Τρίτου κόσμου άρχισαν να αναπτύσσονται γρήγορα, ευνοημένες από την παγκοσμιοποίηση, να αποκτούν μεσαία τάξη και δικές τους ισχυρές επιχειρήσεις. Αντικαταστάθηκαν από μια νέα βασική διαίρεση του κόσμου: ανάμεσα στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και στους υπόλοιπους, ανάμεσα στον καπιταλισμό-καζίνο και στους παραγωγικούς ανθρώπους, ανάμεσα στο «1%» και στο «99%».

Στην Ελλάδα, αυτή η σχηματοποίηση είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στα στελέχη του ΣΥΡΙΖΑ, γιατί πέρα από την όποια πραγματική ερμηνευτική της αξία συμβαδίζει τέλεια με την κλασική στρατηγική του λαϊκισμού: να εντοπίσει τον μεγάλο αντίπαλο έξω από τη χώρα και σε μια μικρή ομάδα πρακτόρων του μέσα στη χώρα, έτσι ώστε όλος ο υπόλοιπος «λαός» να μπορεί να ενωθεί εναντίον του. Πρόκειται για μια ψευδο-ταξική ανάλυση, που χρησιμοποιεί μια μαρξίζουσα ορολογία, αλλά αγνοεί τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και διανομής στη βάση της οικονομίας, αυτές που αποτέλεσαν το θεμέλιο της ανάλυσης του Μαρξ.

Στην αριστερή αφήγηση για την κρίση, λοιπόν, συνυπάρχουν αυτά τα τρία απλά δίπολα από διαφορετικές εποχές (κεφάλαιο - εργατική τάξη, μητρόπολη - περιφέρεια, διεθνές χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο - τοπική παραγωγή), που είναι εισαγόμενα και κληρονομημένα. Μαζί μ' αυτά υπάρχει και ένα τοπικό δίπολο, που βασίζεται σε πραγματική εγχώρια παρατήρηση: τη διαπλοκή ή «κλεπτοκρατία» ενάντια στο λαό. Και αυτό το δίπολο ταιριάζει στη στρατηγική του αδιαίρετου λαού ενάντια σε μια μικρή κλίκα.

Από όλο αυτό το φάσμα των απλών σχημάτων λείπουν οι προσπάθειες να περιγραφούν οι πραγματικές σχέσεις παραγωγής και ιδιοποίησης στην Ελλάδα, και να διαμορφωθεί ένα πολιτικό πρόγραμμα με βάση αυτές. Η ελληνική κοινωνία όμως δεν είναι ιδιαίτερα πολωμένη ταξικά, ενώ είναι γεμάτη από «πολυσθενή υποκείμενα». Πλην όμως, ένα πολιτικό πρόγραμμα που θα ξεκινούσε από τις πολλές διαφορετικές εμπλοκές και αντιθέσεις δεν ταιριάζει με τη φυσιογνωμία μιας κατά βάση λαϊκίστικης παράταξης, όπως έχει καταστήσει η ελληνική αριστερά της μεταπολίτευσης. Το πρόγραμμα θα απαιτούσε να γίνουν μια σειρά μεταρρυθμίσεις που η καθεμιά θα έθιγε κεκτημένα κάποιας ομάδας που δεν περιλαμβάνεται στην ολιγαρχία. Άρα, συνολικά, πολλών από τους οπαδούς του λαϊκίστικου τόξου.

ΟΙ ΝΕΟΘΕΣΜΙΚΟΙ

Η περιγραφή που ακολουθεί εντάσσεται στο ρεύμα που έχει ονομαστεί *νεοθεσμικό*. Σ' αυτό συγκαταλέγονται, για παράδειγμα, ο Douglass North και η Elinor Ostrom, που έχουν διατυπώσει γενικές θεωρίες για την εξέλιξη των οικονομικών θεσμών, αλλά και η σχολή των «Παραλλαγών του Καπιταλισμού» (Varieties of Capitalism), που αναλύει τη διαφορετική συγκρότηση και δυναμική των εθνικών οικονομιών στον αναπτυγμένο κόσμο. Στο ρεύμα αυτό οι θεσμοί (τυπικοί και άτυποι) καθώς και οι νοοτροπίες ορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά των ανθρώπων, των επιχειρήσεων και των κυβερνήσεων, και εξηγούν γιατί μερικές χώρες ευημερούν και άλλες όχι. Οι νεοθεσμικές θεωρίες επιδιώκουν να φωτίσουν και να εξηγήσουν τις μικροοικονομικές συμπεριφορές που διαμορφώνουν τα μακρομεγέθη, και πώς αυτές διαφέρουν από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή.

Οι *θεσμοί* είναι μια ευρεία έννοια, που περιλαμβάνει όχι μόνο το κράτος (*μακροθεσμοί*) αλλά και τα βασικά κύτταρα της κοινωνίας, όπως η οικογένεια και η επιχείρηση (*μικροθεσμοί*). Οι τάξεις του μαρξισμού είναι μέρος της εξήγησης (αφού η καπιταλιστική επιχείρηση είναι θεσμός, και μάλιστα βασικός), αλλά σημαντικά είναι και στοιχεία όπως το εκπαιδευτικό σύστημα, η οργάνωση της δικαιοσύνης ή η ιδεολογία της συνεργασίας.

Στον πιο γενικό ορισμό, ο όρος περιλαμβάνει τους *επίσημους* θεσμούς (το σχολείο) και τους *ανεπίσημους* (το φροντιστήριο και το ιδιαίτερο). Περιλαμβάνει τις *ρυθμίσεις* (ιατρική νομοθεσία), τους *οργανισμούς* (το νοσοκομείο), αλλά και τις συχνές *συμπεριφορές* (το φακελάκι). Περιλαμβάνει επίσης, σε μερικές θεωρήσεις, την *ιδεολογία* (τι είναι πρόοδος) και τη *νοοτροπία* (εργασιακή ηθική).

Μέσα από αυτό το γενικό νεοθεσμικό πλαίσιο μπορούμε να ερμηνεύσουμε και την Ελλάδα. Η Ελλάδα δεν είναι εξαίρεση. Κάθε εθνική οικονομία έχει ιδιομορφίες που ορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη θέση θα καταλάβει στην παγκόσμια οικονομία και πώς θα συμπεριφερθεί στην κρίση. Ιδιόμορφη είναι η Βρετανία, που έχει το Σίτυ και την παγκόσμια γλώσσα. Ιδιόμορφη και η Γαλλία, με τη συγκεντρωτική και πολύ αποτελεσματική δημόσια διοίκηση. Ιδιόμορφες οι σκανδιναβικές χώρες, με τη νοοτροπία της συνεργασίας και τον αντιεπιτισμό τους. Ιδιόμορφη η Ιαπωνία, με τις ιεραρχίες της και το διευθυντικό κράτος. Ιδιόμορφες, φυσικά, και οι ΗΠΑ, για πολλούς λόγους.

Έχουν γραφτεί μελέτες για την ελληνική ιδιομορφία. Υπάρχει μια μεγάλη σχολή ελληνικής οικονομικής ιστορίας, που εξ ορισμού μελετά την ιδιομορφία. Υπάρχει το πρωτοποριακό έργο του Κ. Τσουκαλά για τις οικογενειακές στρατηγικές, την εκπαίδευση, τα πολυσθενή υποκείμενα.³ Επίσης, πρόσφατα, τα βιβλία των οικονομολόγων Μ. Μητσόπουλου και Θ. Πελαγίδη για την προσοδοθηρία και τους «Βί-

κινγκς στην Ελλάδα».⁴ Έχοντας υπόψη αυτά τα προηγούμενα, στο βιβλίο αυτό εστιάζω κυρίως στους μικροθεσμούς της οικονομίας και στην αλληλεπίδρασή τους με τη μεγάλη εικόνα.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΕΣ

Είναι εύκολο να αναγνωρίσεις τη σημασία των θεσμών για τη συμπεριφορά των οικονομιών, αλλά πολύ δύσκολο να καταγράψεις και να αναλύσεις μια συγκεκριμένη οικονομία μ' αυτή την οπτική. Ακριβώς επειδή οι θεσμοί διαφέρουν από κράτος σε κράτος, κάθε μοντέλο εθνικής οικονομίας πρέπει να χτιστεί από την αρχή. Αυτό είναι δύσκολο για τρεις κυρίως λόγους.

Πρώτο, οι θεσμοί που έχουν σημασία, συχνά είναι κρυμμένοι σε λεπτομέρειες των νόμων ή σε άτυπες πρακτικές. Πρέπει να τους εντοπίσεις έναν-έναν. Για παράδειγμα, ένα χαρακτηριστικό του ελληνικού συνταξιοδοτικού συστήματος είναι ότι επί δεκαετίες πάρα πολλοί έβγαιναν στη σύνταξη με μόλις 15 χρόνια ασφάλισης και με πολύ χαμηλή σύνταξη. Αυτό είναι βασική αιτία φτώχειας στους ηλικιωμένους.

Το φαινόμενο είναι δυσερμήνευτο μακροσκοπικά, μέχρι να ανακαλύψει ο ερευνητής ότι, με βάση τους κανόνες του ΙΚΑ, η σύνταξη ήταν ακριβώς ίδια μετά από 15 χρόνια ασφάλισης και μετά από 23 χρόνια. Από τα 24 και μετά αυξανόταν. Ο κανόνας καθιστούσε ασύμφορο για τον εργαζόμενο να ζητά ασφάλιση για τα ενδιάμεσα οκτώ χρόνια. Γι' αυτό πολλοί διάλεγαν να δουλεύουν ανασφάλιστοι από τα 15 χρόνια και μετά. Κάθε ανάλυση και κάθε μεταρρύθμιση που αγνοεί αυτή τη θεσμική λεπτομέρεια δεν μπορεί να είναι πολύ χρήσιμη. Αλλά δεν υπάρχει πουθενά μια εύχρηστη κωδικοποίηση ασφαλιστικών κανόνων για τον ερευνητή και για τον επίδοξο αναμορφωτή (ούτε βέβαια για τον ασφαλισμένο).

Δεύτερο, τα απλά οικονομικά μοντέλα, αυτά που μαθαίνει ο «πρωτοετής φοιτητής», δεν λειτουργούν καλά σε χώρες όπου οι επιχειρήσεις και οι αγορές διαφέρουν από τον καπιταλιστικό ιδεότυπο. Παράδειγμα είναι η περίεργη σχέση τιμών και ανταγωνισμού στην Ελλάδα. Οι οικονομολόγοι σχεδόν πάντα υποθέτουν ότι όσο πιο πολλοί ανταγωνιστές υπάρχουν σε μια αγορά, τόσο πιο έντονος ο ανταγωνισμός, και συνεπώς τόσο πιο χαμηλό το περιθώριο κέρδους, άρα και οι τιμές. Πλην όμως, για να λειτουργήσει ο μηχανισμός του ανταγωνισμού, θα πρέπει να υπάρχει στο μυαλό κάθε επιχειρηματία η εξής στρατηγική επιλογή: «Αν ρίξω τις τιμές, θα έρθουν περισσότεροι πελάτες, θα κάνω περισσότερο τζίρο, και συνολικά θα βγω πιο κερδισμένος. Επίσης, ο ανταγωνιστής μου έχει την ίδια δυνατότητα, άρα αν δεν το κάνω εγώ, θα μου πάρει τους πελάτες και θα χάσω ακόμα και τα κέρδη που έχω σήμερα».

Τι συμβαίνει όμως όταν υπάρχουν άλλου είδους εμπόδια στην αύξηση του τζίρου; Αν, για παράδειγμα, δεν μπορείς να μεγαλώσεις τις αποθήκες σου επειδή δεν το επιτρέπει η πολεοδομία, ή δεν θέλεις να προσλάβεις υπαλλήλους γιατί δεν θα μπορείς να κρύβεις πωλήσεις από την εφορία; Ή αν η νομοθεσία δεν επιτρέπει μεγάλα καταστήματα ή αλυσίδες, όπως, π.χ. στα φαρμακεία; Αν δηλαδή η αιτιώδης σχέση «χαμηλότερες τιμές συνεπάγονται περισσότερες πωλήσεις» χαλάει από εξωγενή εμπόδια; Τότε κανένας δεν έχει λόγο να ρίξει τις τιμές, και καταρρέει η απλοϊκή συσχέτιση πλήθους ανταγωνιστών και περιθωρίου κέρδους.

Ο ανταγωνισμός δουλεύει όταν δεν υπάρχουν εμπόδια στη μεγέθυνση, τουλάχιστον μέχρι κάποιο μέγεθος. Όταν δηλαδή οι πολλές μονάδες μπορούν κάποια στιγμή να γίνουν πολύ λιγότερες, επειδή μερικές εκτόπισαν τις υπόλοιπες. Συνεπώς, τόσο τα αναλυτικά μοντέλα όσο και οι προτάσεις πολιτικής είναι άχρηστα αν δεν

λάβουν υπόψη το θεσμικό πλέγμα που επιτρέπει ή αποτρέπει τη μεγέθυνση των επιχειρήσεων. Η απελευθέρωση των επαγγελματιών που προβλέπεται στο Μνημόνιο, και υποτίθεται ότι θα ρίξει τις τιμές, δεν θα πετύχει αν αυξήσει μόνο τον αριθμό, π.χ., των φαρμακείων ή των φορτηγών. Διαφορά θα σημειωθεί εάν ενθαρρύνει νέες εταιρικές μορφές που να μπορούν να διεκδικήσουν μεγάλο μερίδιο αγοράς χάρη στο χαμηλό κόστος.

Τρίτο, τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία συγκεντρώνονται με βάση κάποια συγκεκριμένα ερμηνευτικά μοντέλα, συνήθως αυτά που ταιριάζουν στις τυπικές αναπτυγμένες οικονομίες. Γι' αυτό καμιά φορά δεν αποτυπώνουν σημαντικές λειτουργίες άλλων κοινωνιών. Οι δε διεθνείς συγκρίσεις είναι παραπλανητικές. Για παράδειγμα, όποιος κοιτάξει στους εθνικούς λογαριασμούς την κατανομή του εθνικού εισοδήματος σε «αμοιβές εξαρτημένης εργασίας» και σε «ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα/μεικτό εισόδημα» (που συνήθως ερμηνεύεται ως επιχειρηματικό κέρδος), θα δει ότι στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες το ποσοστό των μισθών στην προστιθέμενη αξία είναι από 45% μέχρι 65%, ενώ στην Ελλάδα είναι μόνο 39%, και ότι το ποσοστό του «πλεονάσματος» είναι αντίστροφα πολύ μεγάλο εδώ. Η πρώτη, απλοϊκή, εξήγηση θα είναι: η εκμετάλλευση της εργασίας είναι πολύ πιο έντονη στην Ελλάδα.

Στην πραγματικότητα, το «πλεόνασμα» περιλαμβάνει, εκτός από κέρδη του κεφαλαίου, τα έσοδα της αυτοαπασχόλησης, τις άτυπες αμοιβές εργασίας, όπως τα μπλοκάκια, τα ενοίκια από ακίνητα των νοικοκυριών και τα εισοδήματα που παράγουν τα συμβουλευόμενα μέλη οικογενείας, αλλά δεν καταγράφονται χωριστά από του οικογενειάρχη. Όλα αυτά αντιστοιχούν σε μεγάλο ποσοστό του ΑΕΠ στην Ελλάδα, ενώ σε ελάχιστο σε άλλες χώρες.

Αυτά τα στοιχεία θα έπρεπε να ήταν διαθέσιμα σε χωριστή κα-

τηγορία των εθνικών λογαριασμών, π.χ. ως εισόδημα από αυτοαπασχόληση και οικογενειακή περιουσία.⁵ Τότε θα ήταν συγκρίσιμα τα πραγματικά κέρδη του κεφαλαίου στις διάφορες χώρες και θα μπορούσαμε να δούμε, έστω προσεγγιστικά, το βαθμό εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας. Αλλά δεν τα έχουμε. Και πάλι, λοιπόν: ο ερευνητής που θα διαβάσει τους αριθμούς χωρίς να γνωρίζει τις θεσμικές ιδιομορφίες, δεν θα βγάλει άκρη.

Επειδή λοιπόν τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα και οι στατιστικές σειρές δεν αντανakλούν την ελληνική ιδιομορφία, η καταγραφή της πολιτικής οικονομίας της Ελλάδας παραμένει πρακτικά δύσκολη. Τα στοιχεία ούτε λέγουν ούτε κρύπτουν, αλλά σημαίνουν. Και ο ερευνητής δεν μπορεί να καλύψει ικανοποιητικά όλα τα σημαντικά θέματα. Μπορεί όμως να αποκαλύψει τις ελλείψεις.

Παρ' όλες τις δυσκολίες, στο βιβλίο αυτό προτείνω μια ανάλυση της ελληνικής οικονομίας από τη νεοθεσμική οπτική. Η άσκηση δεν είναι ακαδημαϊκή. Τη βλέπω ως εργαλείο για να καταλάβουμε την κρίση με όρους πρακτικούς και πολιτικούς, να βάλουμε σε μια τάξη τα πολλαπλά αιτήματα για μεταρρυθμίσεις (μαζί με το περιβόητο «πρόσημο» των μεταρρυθμίσεων) και να φανταστούμε διαρθρωτικούς μετασχηματισμούς. Σίγουρα δεν είναι αρκετά συστηματική και δεν είναι πλήρης. Το γεγονός ότι δεν είμαι πανεπιστημιακός μού δίνει ένα μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας: μπορώ να κάνω αυθαίρετες διαπιστώσεις χωρίς να πρέπει ν' ακολουθήσω όλους τους κανόνες της επιστημονικής μεθόδου. Με τα καλά της και τα κακά της.